

Border changes in 20th century Europe: selected case studies, ed. by Eero Medijainen and Olaf Mertelsmann (Berlin, Münster, 2010), 296 lk. ISBN 9783825887452.

Arvustatav artiklikogumik on 2005. aastal Tartus toimunud konverentsi “Piirimuutused Euroopas 20. sajandil” tulemus. Tagamaid tundmata ei hakka ma spekulerima, miks raamatu avaldamine viis aastat viibis. Küll võivad allpool välja toodud puudused anda aimu, milliseid probleeme oli toimetajatel artiklite avaldamiskõlblikuks aitamisel ning tervikuks koondamisel. Igatahes on tervitatav, et kogumik lõpuks ilmus. Bibliograafiline otsing näitab, et piirimuutustest Euroopas ülevaatestest polegi, vähemalt mitte inglise keeles. Pigem on huvi piiride vastu tunda saksakeelses teadusmaailmas. Näiteks võib tuua 2006. aastal Beate Burtscher-Bechteri, Peter W. Haideri jt toimetatud *Grenzen und Entgrenzungen: historische und kulturwissenschaftliche Überlegungen am Beispiel des Mittelmeerraums* ning 2007. aastal Petra Degeri ja Robert Hettlage toimetatud kogumikku *Der Europäische Raum: die Konstruktion europäischer Grenzen*. Lisaks võib leida lugematul arvul monograafiaid, kogumikke ja artikleid – nii saksa kui ka inglise keeles – mis arutlevad Euroopa (Liidu) piiride, laienemise ja regioonide teemadel. Regioonid ja regionaalsed identiteedid koos- ja vastasmõjus rahvuslike identiteetidega on köitnud uurijaid alates möödunud aastatuhande lõpust. Seega võib öelda, et käesolev kogumik *Piirimuutused Euroopas* on tabanud ajalooteaduse trende – oskus, mis projektipõhise teadusrahastamissüsteemi kontekstis ikka ära tasub.

„Piirimuutus” on mõistagi väga lai mõiste, mille alla saab paigutada mitmesuguseid uurimusi. Laiemalt võib piirimuutuseks pidada riikide hävingut. Impeeriumide huku puhul saame tavaliselt rääkida siseriiklike piiride muutumisest rahvusvahelisteks, nii nagu see näiteks juhtus Austria-Ungari, Saksa ja Vene provintsi-, osariigi- või kubermangupiiridega pärast nende impeeriumide kokkuvarisemist Esimeses maailmasõjas. Harvemal juhudel on tegu suveräänsete riikide kadumisega rahvusvahelisest süsteemist. 20. sajandi Euroopas on teada kolm selgepiirilist näidet – Eesti, Läti ja Leedu, kui me ei arvesta vaieldavaid juhtumeid nagu näiteks Esimese maailmasõja järel Ukraina territooriumil tekkinud riiklike moodustusi või Gruusia Demokraatlikku Vabariiki (1918–21), mis ei jõudnud koguda “piisavat” rahvusvahelist tunnustust.¹ Loomulikult hõlmab

¹ Statistilise ülevaate riikide tekkest ja kadumisest leiab Tanisha M. Fazal, *State death: the politics and geography of conquest, occupation, and annexation* (Princeton, Oxford, 2007).

piirimuutuse mõiste ka riigisest administratiivpiiride nihutamist. Näiteks võiksime selle teema all uurida Vene Balti kubermangupiiride kujunemist või näiteks oblastite moodustamist Eesti NSV-s 1952. aastal. Kuid lisaks asupaigale võib piirimuutus märkida ka piiride iseloomu ja omaduste muutumist ajaloos², mis on uute kommunikatsioonitehnoloogiate kasutuselevõtu tõttu iseenesest paratamatu. Kuid piirimuutus võib kaasneda ka poliitiliste muudatustega. Näiteks polnud sõdadevahelisel perioodil Kesk- ja Ida-Euroopa riike Nõukogude Liidust eraldanud piir samasugune, kui Teise maailmasõja järel Nõukogude Liitu ja rahvademokraatiamaid lahutav piir, kuigi formaalselt säilitasid rahvademokraatiad suveräänsuse ka Nõukogude mõjusfääri haaratuna. Mis tegelikult toimus piiril – kes või mis seda ületasid (kas n-ö hulga kaupa või üksi?) – on seega vaieldamatult ajaloolase huvivinklis.

Enamik ajaloolasi, julgen väita, vaatleb piiri rahvusluse-uuringute vaatenurgast. Rahvusluse-uuring on kõige lihtsamalt sõnastades rahvuste, rahvuslike ideoloogiate ja rahvusriikide historiseerimine. Kuigi osa autoreid rõhutab rahvuste eelajaloolisi juuri, on enamus arvamusel, et rahvuslike ideoloogiate ja liikumiste teke on seostatav moodsa, industriaalse ühiskonna kujunemisega. 1983. aastal postuleeris Benedict Anderson, et rahvus on *imagined community* ehk kujuteldav kogukond. Siamaani käib debatt paljuski selle ümber, kas rahvuslik kogukond on vaid “kujuteldav” või on ta n-ö immanentselt olemas, st eksisteeris juba enne moodsate rahvuslike ideoloogiate ja liikumiste kujunemist. Piirimuutuste osas huvitab rahvusluse-uurijaid, millal hakati kaardistama rahvustevahelisi piire, millal piiritlema etno-rahvuslikku territooriumi. Eesti kontekstis on näiteks huvipakkuv, millal tekkis siinsetel poliitilistel liidritel idee ühendada Eesti- ja Liivimaa kubermangu laialipillutatud etnilised eestlased ühte provintsi. Lühidalt, rahvusluse-uurijad analüüsivad, kuidas rahvuslikud ideoloogiad mõjutasid piire nii nende paiknemise kui funktsioonide mõttes.

Eeloleva taustal on huvitav uurida, mida lisab meie teadmistele käesolev kogumik, mille alapealkiri on lootustandvalt *case studies*. Miks lootustandvalt? Sest *case study* viitab üksikjuhtumi analüüsile, millega tavaliselt testitakse hüpoteese, paradigmasid või tõekspidamisi. Kuigi harva juhtub, et *case study* põhjal hüpoteese ümber lükatakse, on neid analüüse siiski kasulik lugeda, sest need annavad aimu, millisest teoreetilistest raamistikust ajaloolased lähtuvad. Ent devalveerunud tähenduses märgib *case study* teadusžargonis lihtsalt narratiivi, jutukest või üksikkäsitlust, mis

² Vt nt Friedrich Kratochwil, “Of systems and boundaries, reflections on the formation of the state system”, *World Politics*, 39 (Fall, 1986), 27–52.

ei püüagi mingisugusest teoriast lähtuda, liiatigi “testida”. Nii on ka selles kogumikus tegu juhtumianalüüsidega selles lahjendatud tähenduses.

Järgnevalt vaatlen kogumiku artikleid toimetajate seatud järjestuses. Thomas Lundéni lühiartikkel arutleb keele, rahvuse ning vähemusrahvuste seoste üle 20. sajandil, mil riigipiirid korduvalt nihkusid. Lundénendib, et lühike 20. sajand märgib pööret argumentatsioonis territoriaalse jaotuse printsiipide üle. Kui 19. sajandil, pärast Viini rahukonverentsi, oli piirinihutamistel peamiseks teguriks jõudude tasakaalu põhimõte, siis rahvustluse tõusuga muutus määravaks argumendiks etnos – jaotumine rahvusteks. Samas märgib Lundén, et kuigi teoorias ja retoorikas apelleeriti rahvaste enesemääramisõigusele, lükati paljude piirimuutuste puhul 20. sajandil see põhimõte kõrvale. Näiteks Esimese maailmasõja järel lähtuti enesemääramisõigusest ainult kaotanud riikide puhul. Teisele maailmasõjale järgnenud piirimuutused langevad Lundéni arvates aga enamikus jõupoliitika kategooriasse, mida hästi illustreerib Nõukogude Liidu laiendumine läänepoolsete naaberriikide arvel. Teise maailmasõja järgne periood märgib ka mitmete paljurahvuselist riikide etnilist homogeniseerimist küüditamiste ning vähemusrahvuste õiguste piiramise abil. Edasi vaatleb Lundén tänases Euroopas vähemust käsitlevaid õigusakte ning leiab, et “vähemuse” definitsioon üldiselt jääb problemaatiliseks, eriti kuna ei saa üheselt eristada immigrante autohtonsetest (ajaloolistest) vähemustest. Siit võivad autori arvates tekkida probleemid, sest valitsustel on võimalik vähemuste grupiõigusi ignoreerida.

Martin Klatt küsib ajaloolise Schleswigi hertsogkonna näitel, miks on nii raske revideerida piirimuutusi? 1990. aastate lõpus tekkis idee moodustada Euroopa Liidu regioon Sønderjylland-Schleswig. Selle eesmärgiks oli hõlbustada piiriülest koostööd ajaloolise hertsogkonna osade vahel – sest Schleswig jaotati 1920. aastal rahvaste enesemääramispõhimõtet rakendades Taani ja Saksamaa vahel. Kuid seejärel tõusis mõlemal pool piiri vastukära. Kriitika oli eriti terav Taani poolel, kus kardeti Saksa *Lebensraum*-poliitikat ning hirmutati Berliini anastusplaanidega. Regiooni moodustamine ebaõnnestus, mille peasüüdlaseks olid Klatti arvates Taani ja Saksa poolel levinud vastandlikud ajaloonarratiivid.

Järgmisena võrdleb Aristotle Kallis “rahvusliku taassünni” idee rolli äärmusrahvuslike poliitiliste liikumiste esiletõususes Itaalias, Saksamaal ja Kreekas. Piirimuutustega on artiklil nii palju pistmist, et rahvuslikku taassünni vaadeldi neis riikides rahvusliku territooriumi kindlustamise ja laiendamise või ajalooliste impeeriumipüüdluste teostamise võtmes. Kokkuvõtteks nendib Kallis, et Esimene maailmasõda, mida rahvuslikus

propagandas kujutati kui ajaloolist otsustavat pöördepunkti rahvuse elus, muutis taassünni idee ähmasest elitaarsest utopiast populaarseks kollektiivseks müüdiks, mida oli radikaalsetel poliitikutel võimalik mõni aeg hiljem uutes oludes ära kasutada.

Tomasz Kamusella esitab ajaloolise ülevaate Poola läänepiiri – nn Oder-Neisse piiri – kujunemisest ja selle tajumisest pärast 1945. aastat. Ta uurib jõupoliitika faktoreid, rahvusvahelisi lepinguid ning avalikke debatte ning väidab, et Poola-Saksa piir oli “kõige vaieldavam element” sõjajärgse Euroopa rahvusvahelises süsteemis, mida suutis garanteerida “ainult” Nõukogude Liidu sõjaline jõud. Tegu on küllaltki kategooriliste teesidega. Tekib küsimus, kas Kamusella mitte ei liialda Lääne-Saksa taotluste, soovide ja eelkõige võimalustega revideerida piirimuutust, mis külma sõja ajal puudutas otseselt ju Saksa Demokraatliku Vabariiki, mitte Saksamaa Liiduvabariiki? Norida võib ka kirjanduse ja allikate üle, mida Kamusella tsiteerib. Näiteks Teise maailmasõja aegset liitlaste Saksamaa-poliitikat käsitledes viitab autor Robert P. Magocsi raamatule *Historical Atlas of Central Europe* (2002), mida ei saa küll sel teemal autoriteetseks pidada.

Kogumikku jätkab Jerzy Kochanowski ülevaade Poola idaprovintside osast Poola kultuuris ja ajaloolises mälus. Selgub, et mõistel *kresy* ehk “kauged piirialad” on läbi ajaloo olnud oluline roll poolakate ettekujutustes Poolast kui riigist. Sõdadevahelisel perioodil peeti “piirialade” kindlustamist Vabariigi eksisteerimise eeltingimuseks. Patriotismi levinuimaid väljendusviise oli deklareerida ustavust *kresy*’dele. Seepärast on ehk üllatav, et tänapäeval peab enamus poolakaid Poola idaprovintse ajaloo suletud peatükiks – *kresy* on küll liigutav ja sentimentaalne müüt, kuid kuulub jäänudajaloo “kalmistule”.

Martin Molli artikkel uurib rahvusluse ja rahvusriigi-doktriini mõju Steiermargi – kunagise Austria-Ungari impeeriumi provintsi näitel. Schleswigiga sarnaselt jagati provintsi 1918. aastal kahe rahvuse, seekord austerlaste ja sloveenide vahel. Kokkuvõtteks nendib Moll, et kuigi Sloveenia ja Austria vahel püsib pingeid vähemuste kaitse osas, pole kummalgi poolel kuulda nõudeid piiri revideerida. Molli artiklis tuleks parandada üks viga: Pariisi rahukonverents ei toimunud mitte 1949., vaid 1946. aastal.

Järgmise, Kurt Scharri artikli puhul tekib küsimus, kas midagi on tõlkes kaduma läinud? Võtame kas või lause leheküljelt 143: “In order to understand and to overcome the “territorial theory of identity” rooted in the “long” 19th century, concerning both neighbouring states the Ukraine and Romania, which 1774 and 1918 (1940) in its long *lasting* structures, is part of this paper.” Kas saite aru? Mina ei saanud; ja selliseid lauseid ikka

jätkub. Scharr lõpetab Martin Heideggeri vääriva puändiga: “Territory is not; it becomes, for territory itself is passive, and it is human beliefs and actions that give territory meaning.” Antud artiklit poleks küll tohtinud avaldada, vähemalt mitte sel kujul.

Kogumikku jätkab Alice Freifeld huvitava uurimusega Ungari põhja- ja läänepiirist pärast sõja lõppu ja enne külma sõja algust (1945–48). Rikkalikule allikmaterjalile toetudes esitab ta värvika kirjelduse sõjajärgsest Euroopast, kus oli ligikaudu 40 miljonit põgenikku. Kuigi Ungari langes Nõukogude mõjusfääri, polnud riigi piir kaugeltki hermeetiline: lisaks riiklike küüditamislainete ohvritele ületas seda tuhandeid illegaalseid piiriületajaid.

Eero Medijaise artikkel “Tartu rahuleping ja Eesti alaline neutraliteet” analüüsib Tartu rahulepingut, eriti selle viiendat artiklit Eesti neutraalsuse kohta. Norida võiks paari arutluskäigu kallal. Näiteks esitab autor retoorilise küsimuse, kas Eesti ei ole ikka veel Saksamaaga sõjajalal, arvestades, et pärast Landeswehri sõda Saksamaaga rahu ei sõlmitud? Kuid Eesti polnud ametlikult Saksamaaga sõjajalal, nii et see küsimus ei saagi tõusta. Edasi arutleb Medijainen, et Saksamaale sõja kuulutamine oleks võib-olla parandanud Eesti rahvusvahelist positsiooni, tõstnud ta isegi võitja-riikide hulka. Kuid vaevalt oleks Eesti võitja-riigi staatust tõsiselt võetud – sõltunuks see ju liitlaste heatahtlikkusest, mis 1918. aastal küll sugugi kindel polnud.

Olaf Mertelsmanni artikkel on hea kokkuvõtte Nõukogude okupatsiooni ja anneksiooni uurimise hetkeseisust Eestis, mida toetavad autori enda analüüsid Nõukogude võimu pikaajalisest mõjust Eesti majandusele ja ühiskonnale. Eriti tasub pilku heita viidetele.

J. Otto Pohl uurib Nõukogude rahvuspoliitikat, eriti stalinlike meetodeid rahvaste elu korraldamisel. 1940. aastatel lasi Stalin täielikult küüditada kaheksa rahvast ning kustutas Nõukogude Liidu kaardilt nende kodupiirkonda tähistavad administratiivpiirid. Näiteks 7. septembril 1941 likvideeriti Volga-Saksa ANSV pärast seda, kui peaaegu miljon sakslast oli küüditatud. Ent “kustutatud” rahvused jäid kummitama kõiki Stalini järglasi Kremliis, ning kummitab veel praegugi, mil tšerkesside kunagine kodupaik Sotši valmistub 2014. aasta taliolümpiamängudeks.

Walter C. Clemensi artikkel “Miks pole Balti riigid Balkan?” püüab selgitada, miks Eestil, Lätil ja Leedul õnnestus Nõukogude Liidust rahumeelselt lahku lüüa ning jõudsalt edasi areneda, samas kui Jugoslaavia sööstis verisesse kodusõtta. Eri selgitusmustreid vaagides jõuab autor “kompleksuse-teooriani”. Kahjuks ei selgita Clemens, mis asi see *complexity-theory* on. Saame vaid nii palju teada, et selle teooria järgi sõltub rahvaste

sotsiaalne kohanemisvõime eelkõige enesejuhtimisvõimest – see olevat ajaloolistel põhjuselt Balti rahvastel palju kõrgem, kui enamikel Balkani rahvastel. See võib ju ka nii olla. Aga minu arvates heidab Clemens liiga kergekäeliselt üle parda alternatiivsed selgitusmustrid, näiteks jõudude tasakaalu mudeli. Nagu ta ise õigesti märgib, oli eestlastel jõudude vahekorda arvestades mõistlik mitte Moskvat ärritada, samas kui serblastel näis olevat lootust Jugoslaaviat jõudu kasutades koos hoida. Ei saa nõustuda Clemensi väitega, et baltlased riskisid Moskvat trotsides oma “suhtelise rikkusega” – sellest rikkusest oli defitsiidimajanduse oludes vaid riismed järel ning pealegi, vähemalt eestlased võrdlesid end ammu mitte teiste liiduvabariikidega, vaid Soomega.

Kogumiku lõpetab Paul Holtomi ajakirjanduslik ülevaade Kaliningradi mälupoliitikast, eriti 2005. aastal toimunud 750. aastapäeva pidustuste kontekstis, millele on lisatud põgus ajalooline sissejuhatus.

Kokkuvõtteks võib märkida, et kogumikust *Border Changes* leiab mitmeid huvitavaid ja olulisi lisandusi mõne rahvusgrupi, eriti piiriäärsete rahvuste ja piirimuutustest puudutatud rahvuste ajaloole. Kahjuks on lisatud ka paar artiklit, mis siia tegelikult ei kuulu teema (Clemens) või taseme poolest (kindlasti Scharr, võib-olla Holtom). Kindlasti ei küündi ükski autor paradigmaatiliste probleemide käsitlemiseni ning kahjuks puudub teema kohta ka süstemaatiline ülevaade, mida oleks võinud anda toimetajate-poolne sissejuhatav artikkel.

KAAREL PIIRIMÄE